

Tomkiewicz, Monika

Nieznane informacje zamieszczone na planach Torunia ze zbioru Jana Jakuba Haselaua

Przegląd Historyczny 94/2, 163-167

2003

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

M I S C E L L A N E A

MONIKA TOMKIEWICZ
Oddziałowa Komisja
Ścigania Zbrodni
Przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku

Nieznane informacje zamieszczone na planach Torunia ze zbioru Jana Jakuba Haselaua

W połowie XVIII w. kolekcjonowanie map było bardzo kosztowne. Pasja ta pochłaniała przede wszystkim osoby wykształcone i zamożne, które doskonale zdawały sobie sprawę z wartości naukowej atlasów. Zbieracze gromadzili mapy w rozmaity sposób, korzystając z oferty miejscowych księgarzy, którzy zamawiali pożądane egzemplarze u wydawców, bądź też podróżując osobiście po różnych krajach i odwiedzając znane oficyny wydawnicze celem nabycia nierzadko unikatowych kartografików. Zrodziło się w ten sposób środowisko ludzi zainteresowanych obiegiem map i rozpowszechnianiem materiałów kartograficznych.

W Toruniu dostęp do map i atlasów był ułatwiony dzięki bogatej ofercie księgarskiej. Większość map, które trafiały na toruński rynek, pochodziła z wydawnictw niemieckich.

Znalazło to odbicie również w kolekcji map toruńskiego pastora Jana Jakuba Haselaua¹, w której przeważają miedzioryty z oficyny Johanna Baptista Homanna z Norymbergi i jego spadkobierców, jak również Matthiasa Seuttera z Augsburga oraz spokrewnionego z nim Tobiasa Conrada Lottera. Haselau całą swoją kolekcję zebrał w atlasy sztuczne i podzielił na dwie serie. Do dnia dzisiejszego w Archiwum Państwowym

¹ Jan Jakub Haselau, pastor Staromiejskiej Gminy Ewangelickiej w Toruniu. Urodził się 9 sierpnia 1736 w Gdańsku w rodzinie protestanckiej. Nauki pobierał początkowo w szkole parafialnej przy kościele Marii Panny w Gdańsku, następnie w Gimnazjum Akademickim w Gdańsku. W 1756 r. rozpoczął studia na Uniwersytecie w Lipsku. W 1759 r. uzyskał tytuł magistra filozofii i wolnych nauk. W 1763 r. kandydował na urząd pastora ewangelickiego w Toruniu. W 1776 r. na życzenie przełożonego Ministerium Ewangelickiego, Fischera Tode i burmistrza Torunia Wachschlagersa został mianowany wiceseniorem. Zajmował się kolekcjonerstwem, zgromadził cenną bibliotekę, wśród której wyróżniały się bogato ilustrowane książki i mapy. Kosztowne wydania będące własnością Haselaua, uległy po jego śmierci w 1792 r. licytacji. Żonaty od 1766 r. z Marią Blandiną Elsner, najstarszą córką byłego ławnika staromiejskiego Jana Jerzego Elsnera. Zmarł 26 września 1791 w Toruniu — AP w Toruniu, kat. II, dz. X, nr 27, k. 144; AP w Gdańsku, Księgi chrztów kościołów ewangelickich, sygn. 354/322, k. 257; AP w Toruniu, Staromiejska Ewangelicka Gmina Wyznaniowa, sygn. 36, k. 81; G. G. D i t t m a n n, *Beyträge zur Geschichte der Stadt Thorn aus guten und zuverlässigen Quellen gesammelt* t. I, Thorn, s. 47; G. E r l e r, *Die jüngere Matrikel der Universität Leipzig 1559–1809. Als Personen- und Ortsregister bearb. und Nachtrage...* t. III, Leipzig 1909, s. 140).

w Toruniu zachowała się jedynie druga seria. Składa się z czterech tomów, w których mapy ułożone zostały w porządku alfabetycznym według nazw geograficznych. W 1774 r. nastąpiło złożenie atlasu, któremu nadano tytuł „Tabularum topographicarum secundum seriem alphabeticam dispositarum collectio quattuor voluminibus comprehensa Thorunii”². Podany powyżej rok nie jest zapewne datą zszycia i oprawienia poszczególnych tomów, gdyż kilkakrotnie natrafiono na mapy wydane po 1774 r. Każdy tom może właściwie stanowić odrębny atlas, co być może zakładał sam autor, wpisując na początku każdego tomu pełną nazwę atlasu i indeks zawartości. Haselau opatrzył swą kartograficzną kolekcję własnym ekslibrisem, którym oznaczał również gromadzone książki. Dzięki temu zabiegowi cztery tomy atlasu sztucznego zostały już na wieki związane z jego nazwiskiem i do dzisiaj naukowcy nazywają je potocznie „atlasami Haselaua”.

Przez 17 lat, licząc od chwili złożenia czterech tomów atlasów, Haselau dokonywał wszelkich starań, aby uzupełnić ewentualne braki w swej kolekcji. Śledził rynek kartograficzny i skrupulatnie zaznaczał wzmianki, gdzie i jakie jeszcze wydano plany, dotyczące danego miejsca czy zdarzenia. Adnotacje wpisywał własnoręcznie na odwrocie map lub też pod rysunkami. Zauważyć można, że pastor dokonywał zapisek najczęściej przy mapach miejsc, z którymi szczególnie był związany; idzie tu konkretnie o miasta w Niemczech, które odwiedził podczas podróży naukowej.

Materiał i technika wykonania poszczególnych planów, map i rysunków jest rozmaita, począwszy od techniki miedziorytu barwnego, poprzez miedzioryt jednobarwny, na akwareli kończąc. Jeżeli idzie o materiał, przeważa papier czerpany, ale w kilku przypadkach znaleźć można również płótno.

Atlasy przetrwały do dnia dzisiejszego z niewielkimi zmianami. Z indeksem zamieszczonym na początku każdego tomu zgadza się zarówno liczba kolejna mapy, jak również jej treść. Jedynie tom czwarty jest niekompletny, gdyż po pierwszej wojnie światowej usunięto z niego 12 ilustracji Torunia, które zdaniem Heleny Piskorskiej wyłączono „celem lepszej konserwacji archiwalnej”.

Omawiane rysunki przedstawiają widoki poszczególnych budowli publicznych Torunia: Dwór Artusa, dwa rysunki murów miejskich z bramą św. Jakuba, kościół św. Jakuba, kościół Świętej Trójcy, zbór staromiejski, zbór św. Jerzego, nagrobek Szymona Weissa w zborze św. Jerzego, ratusz przed oblężeniem w 1703 r., ratusz po oblężeniu w tymże roku, widok oblężonego Torunia z 1703 r. (wykonany w 1753 r.) i osiemnastowieczny widok ruin zamku krzyżackiego.

Prace nad uporządkowaniem materiałów kartograficznych trwały w toruńskim archiwum od 1927 r., czyli od dnia, kiedy archiwum stało się placówką dostępną dla badaczy naukowych. Wynikiem tych prac jest wydany w 1938 r. katalog zbiorów kartograficznych miasta Torunia autorstwa ówczesnego dyrektora archiwum Heleny Piskorskiej³. Podczas porządkowania kartografików pracownicy napotykali na wiele problemów, mimo że zbiory kartograficzne Torunia były już porządkowane w XIX w. przez Gerarda Bendera i jego współpracowników⁴. Zadaniem archiwistów było rozdzielenie i opisanie tek, które na zewnętrznych obwolutach nosiły często sygnaturę ogólną, a wewnątrz wła-

² AP w Toruniu, Zbiory kartograficzne nr 714/I, 714/II, 714/III, 714/IV.

³ H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne Archiwum miasta Torunia* t. I, Toruń 1938.

⁴ G. Bender był początkowo syndykiem, a później prezydentem Torunia. Zajął się w latach osiemnastowiecznych XIX w. uporządkowaniem archiwum toruńskiego i ponownym skatalogowaniem jego zasobów. Jego zasługą jest włączenie do archiwum materiału aktowego, aż do 1793 r., za: H. Piskorska, op. cit., s. III.

ściwą sygnaturę map. Przyjęto zasadę, że każda teka powinna zawierać tylko jeden plan. Odstąpiono od niej, łącząc duplikaty oraz części tej samej całości. Nowo nadane sygnatury stanowiły kombinację liter alfabetu, cyfr rzymskich oraz arabskich.

Helena Piskorska poczyniła adnotacje dotyczące omawianych rysunków Torunia stwierdzając, że pochodzą one z atlasu „Tabularum topographicarum”. Do dnia dzisiejszego nie zachowały się dwie pozycje: kolorowy szkic zamku krzyżackiego o wymiarach 24 na 19,6 cm (sygn. 513. T. 72) i miedzioryty przedstawiające widoki oblężonego Torunia w 1703 r. o wymiarach 15,5 na 10 cm (sygn. 281. T. 211).

Dziewięć spośród omawianych dwunastu rysunków widnieje w katalogu sporządzonym w 1938 r. przez Helenę Piskorską. Zostały one umieszczone w różnych częściach działu toruńskiego, opatrzone nowymi sygnaturami, ale z adnotacją, że należały w przeszłości do Haselaua. Trzy spośród omawianych powyżej rysunków o sygnaturach: 434. T. 72; 476. T. 163; 477. T. 163 nie mają adnotacji Heleny Piskorskiej, że pochodzą z czwartego tomu atlasu pastora Haselaua. Jednak znaki na mapach potwierdzają, że stanowiąc one część kolekcji.

Analizując daty roczne sporządzenia dwunastu rysunków Torunia: dwukrotnie rok 1774, 1775, 1785 i 1787, należy zwrócić uwagę na fakt, że powstały one po dacie złożenia całego atlasu, czyli po 1774 r. Potwierdza to wcześniejsze przypuszczenie, że atlas został zszyty znacznie później, gdyż nie widać śladu ani późniejszego doklejania rysunków⁵, ani też śladów nadpisywania w indeksie późniejszych wpływów.

Prawie wszystkie dziesięć zachowanych rysunków Torunia było najpierw szkicowanymi ołówkiem, a następnie pokrytych kolorową akwarelą. Wykonane zostały odręcznie przez profesjonalnego artystę, o czym świadczy dokładne wypełnienie barwionych powierzchni farbą i wyszukana ornamentyka. Szkice wykonano na papierze czerpanym podklejonym tekturą. Niektóre z omawianych rysunków zaopatrzone zostały u dołu bądź na odwrociu w adnotacje Jana Jakuba Haselaua.

Tutaj przedstawione zostaną dwa spośród dziesięciu rysunków, które zaopatrzone są w szczególnie interesujące adnotacje na rewersie i dolnym marginesie. Omówiony zostanie również plan ogrodu Jana Jakuba Haselaua, który, choć nigdy nie znajdował się w „Tabularum topographicarum”, należał niewątpliwie do kolekcji pastora.

Na szczególną uwagę zasługuje kolorowy szkic zboru św. Jerzego (sygn. 524. T. 108). Jest to akwarela o wymiarach 28 na 18 cm, która powstała około 1784 r.⁶ W stanie utrwalonym na rysunku kościół przedmiejski znajdujący się na Nowym Mieście dotrwał do 1812 r., kiedy to został doszczętnie zniszczony podczas prac fortyfikacyjnych⁷. Była to niewielka świątynia, zwieńczona dwupiętrową smukłą wieżą. Na dolnym marginesie Haselau zamieścił krótką historię znajdującego się w pobliżu zboru św. Jerzego cmentarza, na którym mieściły się groby miejscowych luteran. W treści zamieszczono cztery daty: rok 1657, w którym cmentarz został zniszczony, rok 1663, kiedy to w czasie urzędowania seniora Neunachbara został na nowo przywrócony jako miejsce pochówku miejscowych

⁵ Przypuszczenia, że zostały one narysowane na zamówienia Haselaua, lub że ich autorem mógł być sam pastor, okazały się nieprawdziwe. Stwierdzono to, porównując wykonane i podpisany własnym nazwiskiem szkic pola walki pod Kowalewem, który znajduje się w drugim tomie „Tabularum topographicarum”, a który wskazuje na inną technikę wykonania.

⁶ Data nie widnieje ani na awersie, ani na rewersie rysunku. Autorka podaje ją korzystając z ustaleń H. Piskorskiej, która datuje rysunek na ok. 1784 r.

⁷ Ibidem, s. 313.

wyznawców religii ewangelickiej, rok 1703, kiedy został spalony i rok 1706, kiedy podczas urzędowania seniora Praetoriusa znowu zaczął pełnić swą należną funkcję. Nie udało się ustalić, z jakiego źródła korzystał Haselau przy podawaniu tych informacji, jednakże przypuszczam, iż w tym celu mógł prześledzić księgi parafialne z poprzedniego wieku.

Równie ciekawe jest odwołanie owego rysunku. Znajduje się na nim tekst epitafium kościelnego, poświęconego pamięci sekretarza miasta Torunia Alberta Borkowskiego. Epitafium ufundowane zostało przez Radę Miejską.

Kolejny osiemnastowieczny kolorowy rysunek o wymiarach 25,5 na 18,5 cm oznaczony sygnaturą 525. T. 193 obrazuje fragment zboru św. Jerzego — przedstawia grobowiec Szymona Weissa. Pod rysunkiem zamieszczone zostały nazwiska osób, których epitafia znajdowały się w kościele św. Jerzego. Listę otwiera Albert Borkowski, którego tablicę umieszczono zgodnie z jego przedśmiertnymi wskazówkami przy drzwiach wejściowych kościoła. Z zapisu dowiadujemy się, że w zborze św. Jerzego było również epitafium rodziny Eskenów oraz grób rodziny Elsnerów.

Na rewersie rysunku zamieszczono tekst epitafium Jana Jerzego Elsnera z 1679 r. Trudno dziś stwierdzić, jakimi względami kierował się pastor utrwalając dla potomnych treść owego zapisu. Możliwe, że kierowały nim jedynie względy rodzinne, gdyż Haselau poprzez małżeństwo spowinowacił się z rodziną Elsnerów.

Plan ogrodu pastora został szczegółowo omówiony w literaturze⁸. Nigdy jednak nie została przytoczona całość adnotacji, które figurują w lewej górnej części marginesu.

W osiemnastowiecznym Toruniu posiadanie ogrodów i willi podmiejskich było bardzo rozpowszechnione wśród bogatej części społeczeństwa: lekarzy, pastorów i rajców miejskich. Posiadali oni folwarki i własne domy letnie, otoczone pięknie utrzymanymi ogrodami i kwietnikami⁹. Ówczesny Toruń składał się ze Starego i Nowego Miasta, objętych pasem fortyfikacji, poza którymi rozwijały się przedmieścia: chełmińskie i bydgoskie, podzielone na cztery kwatery: św. Jerzego, św. Wawrzyńca, św. Katarzyny i Rybaki¹⁰. Właśnie w tych okolicach mieściły się pięknie utrzymane ogrody patrycjuszowskie. W modzie było posiadanie specjalnych domów letnich. Wille te były często jednopiętrowe, z kolumnami i ozdobnymi schodami. W ogrodach znajdowały się fontanny i kwietniki z różnymi odmianami kwiatów¹¹. Stosunkowo najbiedniejsze było przedmieście św. Jerzego, na którym w pobliżu fosy swą letnią posiadłość miał Jan Jakub Haselau. Kwitł tam drobny handel, rzemiosło i rolnictwo. Prawie w ogóle nie zatrudniano w tych ogrodach służby najmniejszej, co było spowodowane skromną egzystencją właścicieli¹².

Plan ogrodu powstał po 1773 r. i sporządzony został przez nieznanego wydawcę. Jest to wielobarwny rękopis wykonany techniką akwareli o wymiarach 52 na 58 cm. Obrazuje on układ 18 kwater różnej wielkości. Odstępy pomiędzy poszczególnymi kwaterami są jednakowe. Pośrodku znajduje się altana w kształcie kwadratu. W lewym dolnym narożniku umieszczony jest prostokątny budynek, przeznaczony najprawdopodobniej

⁸ A. Tomczak, *Źródła kartograficzne do dziejów Torunia z przełomu XVIII i XIX wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 58, nr 9, 1973, s. 176

⁹ *Historia Torunia* t. II, cz. III, pod red. M. Biskupa, Toruń 1996, s. 23.

¹⁰ A. Tomczak, op. cit., s. 176.

¹¹ J. Wojtowicz, *Mieszczanństwo pomorskie w epoce Oświecenia*, [w:] *Pomorze nowożytne*, pod red. G. Labudy, S. Hoszowskiego, Warszawa 1959, s. 355.

¹² J. Wojtowicz, *Studia nad kształtowaniem się układu kapitalistycznego w Toruniu. Stosunki przemysłowe miasta Torunia w XVIII wieku*, Toruń 1960, s. 44.

na cele gospodarcze. Do ogrodu wiodą dwa wejścia: od strony północnej i południowej. Są to kunsztownie wykonane dwie bramy zwieńczone półokrągłym dachem. Całość działki otoczona jest zielonym szpalerem krzewów lub niewysokich drzewek.

Na planie zamieszczono legendę, która podaje szczegółowo wymiary działki: długość każdej strony, długość i szerokość uliczek rekreacyjnych, długość i szerokość dziedzińca¹³.

Poniżej zamieszczona została adnotacja podająca dokładne dane wskazujące na położenie ogrodu pastora, tj. na ulicy Annengasse w kwaterze św. Jerzego, za stawem przed bramą chełmińską z podaniem nazwiska osoby, od której posiadłość ta została zakupiona¹⁴.

Informacje zamieszczane przez kolekcjonerów na mapach i rysunkach często stają się dzisiaj źródłem do historii miast i budowli. Dzięki należytej konserwacji są w stanie zachować na dłużej część lokalnej historii, tych elementów architektonicznych, które nie dotrwały do naszych czasów. Na badaczy historii osiemnastowiecznego Torunia czeka jeszcze nadal nierozwiązany szereg adnotacji zamieszczonych na marginesach map w atlasie „Tabularum topographicarum”.

¹³ *Nota, Seite nach Norden 120.5 Eln., Seite nach Osten 155., Seite nach Sueden 157.5, Seite nach Westen 154. Länge das Bäumum Gasses 18.5, Breite desselben 10, Länge das Dorfhofes 28, Breite desselben, Länge das Lust Gass.*

¹⁴ *Diesen in der Annengasse im Georg-Quartier hinter der Pferdeschwemme vor dem Culmschen Thore gelegenen Garten habe ich M. Johann Jacob Haselau, Prediger der Alts. Gem. Allhier... 1773 von dere Frau Wittwe Leonora Renata Herret gekauff.*

CONTENTS

DISSERTATIONS

Adam Krawiec — Eudo de Stella — a Twelfth-century Breton Heretic and His Supporters

The article considers the person and activity of a heretical preacher and leader of a religious group (1145–1148). The author claims that Eudo, a native of Brittany, originated from petty knights and received incomplete monastic education. The focal point of Eudo's doctrine was the recognition of his person as the embodiment of God. There are no bases for linking it with other heresies of the period, and it remains unknown whether it was associated with local Breton beliefs. The fact that Eudo surrendered to the Church authorities and was treated relatively leniently could be, the author of the article suggests, the result of an arrangement of sorts between the heretic and the Catholic clergy.

Elżbieta Jastrzębowska — Rev. Bohusz's Views about the Roman Catacombs in 1791

The author discussed the observations made by Rev. Franciszek Ksawery Bohusz, a prominent representative of the Enlightenment in Poland, during his tour of the Roman catacombs. An analysis of the bibliographic references contained in Rev. Bohusz's account indicates his extensive knowledge. Emphasis is placed on the fact that many of the Polish priest's common sense observations about, i. a. the pagan origin of the catacombs and the fact that they could not have served as a shelter for persecuted Christians, have been confirmed by modern scientific research.

Jerzy Gaul — Józef Piłsudski and the Leopold Order

The article deals with the efforts made by the Austrian military authorities in 1914–1916, aimed at attaining the strongest possible association between Józef Piłsudski and Austro-Hungary by means of orders, military promotion, and promises of landed estates in the occupied Kingdom of Poland. The author underlined the failure of these operations, which were based on the assumption that the satisfaction of Piłsudski's private ambition would guarantee his loyalty. The ineffectiveness of the assorted undertakings was caused by the fundamental divergence between the political goals pursued by Piłsudski, striving towards the reconstruction of the Polish state, and the Austrian authorities, unwilling to tie their hands as regards the Polish question.

MISCELLANEA

Monika Tomkiewicz — Unknown Information in Plans of Toruń from the Collection of Johann Jakob Haselau

M. Tomkiewicz discussed plans gathered in an atlas from the second half of the eighteenth century, the work of a Toruń collector of cartography. Attention is drawn to preserved information concerning the spatial

development of the town and, more extensively, the significance of cartographic sources in research into local history as well as the history of town planning and architecture.

Tadeusz Paweł Rutkowski — The Government of the Republic of Poland–in–Exile and the Beginnings of the Underground in Poland. On the Margin of the Missions of „Dokładny”, „Hoffman” and „Konarski”

A presentation of attempts at influencing political life in occupied Poland, made at the turn of 1939 by the Polish government–in–exile. Impact was to be achieved by organising special missions carried out by political couriers: Jerzy Szymański „Konarski”, Jerzy Michalewski „Dokładny” and Władysław Gieysztor „Hoffman”. The missions did not meet the expectations associated with them: they did not prevent the domination of the military Underground by officers linked with the prewar ruling camp, towards which the émigré government remained inimical, nor did they concentrate political life around the Central Committee of Pro–independence Organisations (CKON), supported by the government.

DISCUSSIONS

Jacek S. Matuszewski — A Polemic about the Old Polish *Opole* — a Scientific Debate, a Dispute on Research Monopoly or an Ordinary Misunderstanding? (in connection with the article by Karol Modzelewski *Czy opole istniało / Did the opole exist?/* PH, vol. XCII, 2001, fasc. 2, pp. 161–185)

Karol Modzelewski — A Response to Jacek S. Matuszewski

Elżbieta Kowalczyk — Eastern Mazovia — a *tabula rasa* (a contribution to *Dzieje klasztoru norbertanek w Strzelnie do początku XVI wieku /The History of the Premonstratensian Convent in Strzelno to the Beginning of the Sixteenth Century*)

Wojciech Tygielski — Jesuits and Papal Nuntios in the Commonwealth During the Sixteenth and Seventeenth Century (On the margin of Claudio Madonia, *La compagnia di Gesù e la riconquista cattolica dell'Europa orientale nella seconda metà del XVI secolo*, Genova 2002)

REVIEWS

CONTENTS